

Antal Attila

Az ökológiai és klímaválság univerzális bináris kódja

Észrevételek Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című tanulmányához

Absztrakt: Álláspontom szerint a klíma- és ökológiai válság fundamentálisan alakítja át azokat a logikákat, ahogyan a társadalom részrendszerei működnek. Korunk globális kihívásával univerzális bináris kóddá változott az emberiség túlélésének vagy kipusztulásának dilemmája. Ez az írás néhány kritikai reflexiót tartalmaz Bognár Bulcsu tanulmánya kapcsán. Az itt tárgyalt fő kérdések pedig a következők: a klasszikus környezetvédelmi paradigmák összeomlása után hogyan viszonyulhatnak a gazdasági, politikai, jogi részrendszerek a klímaválsághoz, ebben milyen szerepe kellene hogy legyen a morális politikának és a klímavészhelyzetnek katasztrófákkal sújtott korszakunkban.

Kulcsszavak: ökológiai és klímaválság, ökológiai kommunikáció, bináris kód, klímavészhelyzet, társadalmi részrendszer

Bognár Bulcsu tanulmánya a kortárs társadalomelmélet egyik legfontosabb és legérdekesebb dilemmakomplexumával foglalkozik: az ökológiai mozgalmak hogyan képesek tematizálni korszakunk környezetvédelmi kihívásait; mennyire tudják átalakítani az egyes társadalmi rendszerek megszokott és berögzült logikáit; valamint, ha mindebben kudarcot vallanak, az miért következik be, és milyen kiutak kínálóznak mindebből? Magam is foglalkozom hasonló kérdésekkel (Antal 2014, 2019), mostanság elsősorban azzal, hogy a ökológiai és klímaválság hogyan alakítja át az ideológiákat és a politikai/alkotmányos rendszereinket. Azt a megtisztelő lehetőséget kaptam, hogy ebben a keretben néhány szempontot felvethetek a szerző írása kapcsán. Az alábbi vitapontokat és kritikai megjegyzéseket abban a reményben fogalmazom meg, hogy mind a *Replikában*, mind pedig a kritikai társadalomelméleti közegben fontos vitákat folytathatunk a tanulmány által felvetett kérdésekről.

A klasszikus környezetvédelmi paradigma összeomlása és a klímavészhelyzet

A tanulmány nagyon élesen rávilágít arra, hogy az ökológiai és klímaválság korszakunk olyan kihívása, amely rendkívüli módon felértékeli azt, hogy miként gondolkodunk a környezetvédelemről, és a szerző azokat a beavatkozási pontokat keresi, ahol az ökológiai mozgalmak mindezt kihasználhatják. Egy dologgal azonban nem számol Bognár, ez pedig az, hogy – álláspontom szerint – az ökológiai és klímaválság korában csaknem összeomlottak a klasszikus környezetvédelmi paradigmák. Erre a fordulóra Bognár is utal: „Napjaink sajtószersége pedig éppen az, hogy a környezetkárosítás immár nem csupán egy távoli jövő problémájaként jelenik meg, hanem olyan kérdésként, amely a jelenbeli történésekre is kihat. A környezeti veszélyek több évtizedes médiabeli jelenléte után a nyugati ember most először találkozik a környezetszennyezés egyre aggasztóbb, és immár öt személy szerint is érintő hatásaival” (Bognár 2020: 26). A helyzet az, hogy az utóbbi évek és hónapok ökológiai, tudományos és közéleti fejleményei nyomán joggal állíthatjuk, hogy az a környezetvédelmi paradigma, amivel a szerző is dolgozik (amely leegyszerűsítve a következő: a normál gazdasági, politikai és jogrendszer keretei között, azok zöldülésével kezelhetők a környezetvédelmi problémák, katasztrófák), egészen egyszerűen összeomlott, és beköszönött (még ha sokan nem is akarják vészhelyzetként elismerni) az ökológiai és klímaválság korszaka. Felvetem továbbá, hogy az ökológiai és klímaválság komplexumával létrejött egy új, minden társadalmi részrendszer logikáját és saját bináris kódjait felülíró *univerzális bináris kód*, ez pedig nem más, mint az, hogy planetáris szinten *életben maradunk vagy kipusztul az emberiség*. Példátlan helyzettel állunk szemben, mert nem arról van szó, hogy valamelyik társadalmi részrendszer (például a gazdaság) lenne válságban, hanem az összes részrendszer van „metaválságban”, hiszen a társadalmi totalitás létfeltételei és életkörülményei kérdőjeleződnek meg. Éppen ezért én magam sokkal megértőbb vagyok az ökológiai mozgalmak egyfajta „társadalom feletti” pozíciójával. Bognár szerint: „A zöldmozgalmak tagjai a társadalom átfogó bírálatához egy »társadalmon kívüli« pozíciót foglalnak el [...] innen mutatnak rá a társadalom rossz működésére és innen küldik az általuk megváltónak hitt üzeneteiket” (Bognár 2020: 12) – ugyanis ez nem más, mint a globális válságtudat megjelenési formája. Ezenkívül azt is vitatom, hogy a környezetvédelem elsősorban egyfajta posztmaterialis értéként jelenne meg a modern társadalmakban. A szerző Ronald Inglehart munkásságára hivatkozva azt állítja, hogy „A környezeti értékek megnövekedett szerepe mögött tehát nem egyszerűen a protesztmozgalmak ökológiai kommunikációjának hatása, hanem egy ennél

mélyrehatóbb strukturális változás húzódik meg. Ennek következménye pedig többek között az lett, hogy – különösen a fiatalabb korosztályokban – megerősödött a környezetvédelem melletti elköteleződés. A posztmateriális értékek elterjedése az utóbbi évtizedek egyik leglátványosabb kulturális átalakulása volt a nyugati civilizációban” (Bognár 2020: 25–26). Ez egyrészt természetesen igaz a klíma- és ökológiai válság globális begyűrűzése előtti időszakra, de napjainkra mindez igen komolyan megváltozott, és az emberiség túlélése primer materiális értékévé vált – emiatt is állítottam azt, hogy összeomlott minden korábbi zöldparadigmánk. Éppen ez az új globális válságtudat adott a szerző által is bemutatott új lendületet az ökológiai mozgalmaknak, és a Bognár által megfogalmazott aggodalmat én sokkal inkább egyfajta új lehetőségnek látom: A társadalom túlnyomó többsége elutasítja a posztmateriális javakat, és erősen a materiális javakra fixál [...] A környezetszennyezés pedig ebben a megváltozott percepció sémában nyilvánvalóan ilyen tényezőként jelenik meg” (Bognár 2020: 33, 26). Az emberek materiális fixációja adhat egy olyan kollektív veszélyeztetettségérzést, amelyre globális változások alapozhatók.

Mindebből adódóan én alapvetően másként látom a környezetvédelmi megközelítés beszivárgási lehetőségeit a társadalom részrendszereibe: az emberiségnek nincs már ideje arra a fokozatos adaptációra, melynek keretében a környezetvédelmi logika fokozatosan átalakítja, átkódolja a részrendszerek logikáit (erre visszatérek alább), és nincs időnk annak kivárására sem, hogy a politikai rendszer rekurzív szerkezetének felülírása egyszer csak megzöldsíti a gazdasági, a jog- és egyéb rendszerek logikáját. Mára bizonyossá vált, hogy „mélyadaptációra” (Bendell 2017) van szükség – ha nem léptetünk életbe statáriális intézkedéseket a politikai rendszerben és azon keresztül az összes társadalmi részrendszerben, akkor az emberiség (nagy részének a) túlélése válik kétségessé. Ez a mindent felülíró kényszer vezethet el bennünket az ökológiai és klímavészhelyzet alapuló gondolkodáshoz (erre a speciális vészhelyzetre még külön is visszatérek), amelynek az kell, hogy legyen az egyik alapvetése, hogy a gazdasági rendszert (vagyis a globális kapitalizmust) terheli a felelősség a globális ökológiai és klímaválságért, továbbá jelentős szerepet játszott mindebben a kapitalizmus pusztítását legitimáló politikai rendszer, valamint a szabályozási kereteket biztosító jogrendszer. Mindennek belátása ugyanakkor paradigmaticus fordulatot feltételez a gondolkodásmódunkban, mely szerint korántsem a környezetvédelem fontosságáról szükséges meggyőzni az egyes részrendszereket, hanem a klíma- és ökológiai globális válságban egyszerűen feloldódnak és átértékelődnek a részrendszerek belső logikái.

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy az antropogén eredetű klímaváltozásért és az ezzel együtt kibontakozó ökológiai válságért a globális kapitalizmus tehető felelőssé, akkor felettebb megdöbbenhetünk a szerző azon kijelentésén, hogy „[a] sikeres válaszok születnek-e a környezeti problémákra, azonban mindezekén túl azon is múlik, hogy a világtársadalom működését a közeljövőben melyik régió fogja dominálni. Megőrzi-e a vezető szerepét az a Nyugat, ahol hosszú idő alatt kiformalódott a környezeti kérdésekre irányuló reflexió képessége, és ahol – lassú strukturális változások után – a környezeti értékek fontos tényezőkké váltak, vagy az a Kelet fogja a társadalmi folyamatokat leginkább generálni, ahol az eredeti tőkefelhalmozás mostani időszakában a környezeti szempontok rendszerszinten többnyire értelmezhetetlen kérdések” (Bognár 2020: 30). Egyrészt a kapitalizmus globális jelenség, és az ökológiai és klímavészhelyzetet azok a multinacionális vállalatok okozzák, amelyek egyaránt jelen vannak a centrumban és a (fél)periférián – nem beszélve arról, hogy a környezeti válság kárvallottjai nyugaton és keleten is a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportok. Másrészt igen jelentős ökológiai kezdeményezések jöttek létre a nem centrum országokban

(szegények környezetvédelme, őslakosok mozgalmi), illetve ezekben az országokban a kapitalizmus működését nagyban a centrumországok óriásvállalatai határozzák meg, vagyis a keleten folyó „eredeti tőkefelhalmozás” (értsd: a természet és az ember kizsákmányolása) a globális kapitalizmust domináló centrum(országok és vállalatok) miatt van.

A klíma- és ökológiai válságra nem lehet felkészülni a társadalmi részrendszerek eddigi logikáira támaszkodva!

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e a válsághelyzet általam javasolt értelmezését, miszerint kialakul az ökológiai és klímaválság bináris kódja, mindenképpen át kell értékelnünk azt a magától értetődőséget, ahogyan az egyes társadalmi részrendszerek logikáihoz viszonyulunk. Szenvedélyesen nem értek egyet azzal, hogy a társadalom részrendszerei „[n]em tudnak arra érdemi reakciót adni, ha saját racionalitásuktól független szempontokat kellene figyelembe venniük, akármilyen veszélyt is jelentsen ez a társadalom egészének megmaradására” (Bognár 2020: 14). Ez az a paradigma, amely fetisizálja az egyes részrendszerek logikáit és beleragad abba, hogy ezek eleve megváltoztathatatlanok. Úgy vélem, ha nem lépünk túl ezen a felfogáson, akkor az – akarva, akaratlanul – le fogja blokkolni valamennyi társadalmi, politikai alternatívát.

A szerző szerint az ökológiai mozgalmaknak a politikai, gazdasági, jogi részrendszerek logikáit kell fokozatosan alámosniuk, és úgy zöldíteni őket. Ezzel szemben – amint erre utaltam – én azt állítom, hogy életveszélyes az emberiség számára a megszokott rendszerkonform logikákat követni, mindenekelőtt a gazdaság, azaz a globális kapitalizmus tekintetében. Úgy vélem, egyszerűen nem fogadhatjuk el azt a megközelítést, hogy elegendő „kapitalizálni” az ökológiai és klímaválságra adható válaszreakciókat, miközben beletörődünk abba, hogy a rendszer alapvetően profit- és kizsákmányolásorientált logikája megváltoztathatatlan: „nem várható az, hogy a gazdaság működése a környezettudatosság elsődleges szempontja alapján történjen, de saját szelekciója mentén képes a környezeti kihívásra reagálni [...] Ha nem is lehetséges, hogy gazdaságon kívüli (mondjuk etikai) szempontok alapján a gazdaság a környezetvédelem szempontjait érvényesítse, de az ökológiai szempontok olyan új profitlehetőségeket nyújthatnak, amelyekhez a gazdasági rendszer is megtalálja a kapcsolódásokat” (Bognár 2020: 15). Ha ezen az úton haladunk, a gazdasági rendszer zöldülése nem lesz több, mint „zöldre mosás” (*greenwashing*), amely változást nem, de további szenvedéseket és a valódi problémákkal való szembenézés elodázását jelenti (Rogers 2013). Óriási veszély tehát az, hogy a kapitalizmus megpróbálja „kinőni” a globális válságot, de ezáltal ez nem fog menni, mert – ahogyan erre utaltam – a válság alapvetően rendszeren kívüli természetű. Ezzel természetesen Bognár is tisztában van: „A gazdasági rendszer saját racionalitása azonban nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a környezeti szempontok számára kedvezően reagálhat a környezeti kihívásokra, hanem abban is, hogy olyan termékeket (például nagyobb teljesítményű légkondicionálókat, hűtőrendszereket) kezdenek piacra dobni, amelyek csak a nagyobb vásárlóerővel rendelkezők számára segítenek elviselni a megváltozott klíma okozta nehézségeket. Ekkor a gazdaság nem a környezeti károk mérséklésében látja meg a piaci lehetőségeket, hanem azokat adottságként elfogadva újabb piacokat épít ki magának” (Bognár 2020: 15). Éppen ezért van óriási ellentmondás aközött, hogy ha egyrészt a globális kapitalizmus fokozatos zöldülését javasoljuk (holott pontosan tudjuk, hogy ennek jelentős környezetterhelő hatása van), másrészt pedig, ha egyúttal adottságnak tekintjük azt,

hogyan a kapitalizmus mind a környezeti katasztrófát, mind a környezetvédelmet beárazza: „A környezetvédelem felől jövő külső irritációra, minden más külső hatáshoz hasonlóan, csak akkor képes rezonálni, ha az beépíthető saját racionalitásába, saját piaci körforgásába. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az ökológiai problémák kulcsa az árak nyelvén rejlik: a gazdaság nem képes reagálni azokra a zavarokra, amelyek nem fejezhetők ki ezen a nyelven” (Bognár 2020: 15).

Bognár elemzése nemcsak a gazdaság, hanem a jogrendszer szempontjából is kétségeket ébreszt, hiszen amellet érvel, hogy a „környezetvédők részéről ugyan gyakran megfogalmazódik, hogy a jogi eljárásokban az igazságosságot és méltányosságot kellene képviselni, de a modern jogrendszer határozottan nem erre szerveződött” (Bognár 2020: 15–16). A kritikai jogtudomány megközelítése szerint éppen ez a probléma, hiszen a modern jog minden tekintetben alárendelődött a globális kapitalizmus (és ennek környezetpusztításban testet öltő) elvárásainak és vastörvényeinek, a jog gyakorlati célja a profittermelés biztosítása és ehhez a termelés anyagi és személyi eszközeinek végletes szabályozása (ezt a célt szolgálják a munka kizsákmányolást kodifikáló törvénykönyvei, a tőke alacsony adókulcsai, a végletekig lazítható környezetvédelmi szabályok). Ebből az aspektusból már korántsem magától értetődő, hogy ne lehetne olyan elvárásunk a jogrendszerrel szemben, hogy az ne elsősorban az ökológiai és klímaválság kezelését tűzze ki célul. A jog mindig is a moralitás területe volt (ez kérdőjeleződik meg a modern jogrendszerek korszakában, ahol a jog és igazság végletes módon kettévált), és úgy vélem, a jogrendszerrel kapcsolatos attitűdünk megváltoztatása azon múlik, hogy ebből a morális nézőpontból tekintsünk a klíma- és ökológiai válságra. Érdeemes elgondolkozni azon, hogy végre véget vessünk annak a korszaknak, amely szerint az a jogszerű, ami a gazdaság által dominált politikai szempontoknak megfelelő, ugyanis ez a látszatlegitimáció juttatta a pusztulás szélére az emberiséget.

Klímaválság és morális politika

Számomra a klímaválságtól függetlenül is alapvető szerepe van a morális diskurzusnak a környezetvédelemi kérdésekben. Így eleve nem értek egyet azokkal a megközelítésekkel, melyek szerint a moralizálás „ugyan képes a figyelem felhívására, arra, hogy a megszólítottak állást foglaljanak, de a jelenségek megragadására bizonyosan nem elégséges” (Bognár 2020: 12), vagy hogy a morális kommunikáció éppen az azt alkalmazó ökológiai mozgalmak céljaival ellentétes reflexhatásokat vált ki. Bognárnak természetesen maradéktalanul igaza van abban, hogy a modern politikai rendszerekben nem a morálkód domináns, és a morál társadalmat integráló szerepe háttérbe szorul, ugyanakkor arra hívnám fel a figyelmet, hogy az utóbbi évek radikalizálódó politikai viszonyaiban éppenséggel újból előtérbe került a morális politizálás. A radikális jobboldal világszerte tapasztalható előretörése olyan morális pánikellátésekkel kapcsolódik össze, mint a menekültekkel és a bevándorlókkal szembeni gyűlölet, a másággal szembeni idegenség, bármilyen nemzetközi politikai projekt (így például a globális környezetvédelmi felelősségi rendszerekben való gondolkodás) elvetése és megbélyegzése. Ezek az irányok alátámasztják Bognár azon érvelését, hogy „a morális kommunikáció éppen nem az integráció lehetőségét növeli meg, hanem a társadalmon belüli konfliktusét” (Bognár 2020: 21), ugyanakkor korszakunkat a morális konfliktusok végletekig történő kiélezése mozgatja, ahol a társadalmi integráció pozitív értékek mentén szinte teljesen elenyészik, és a másokkal szembeni negatív érzelmek (félelem, gyűlölet) lett a politikai integráció fő forrása.

Ebben a helyzetben minden ökológiai mozgalom számára politikai öngyilkossággal érne fel az, ha ignorálná a morális politika (Lakoff 2002) eszköztárát – különösen azért, mert a szélsőséges jobboldali politika pont ilyen eszközökkel próbálja meg a zöld ügyet ellehetetleníteni (lásd a klímaszkeptikusok, klímaváltozást tagadók érvelését). A moralizálás tehát egyfajta önvédelmi reflex, amelyet drasztikusan felértékelt a klíma- és ökológiai válság – már jelzett – univerzális jellege, és a válság bináris kódjára csakis morális alapon lehet választ adni. Minden eszközzel el kell kerülni az emberiség kipusztulását, továbbá azt is, hogy a bolygó további végletes kizsákmányolása ahhoz vezessen, hogy a leggazdagabbak szűk csoportja lényegében a többség életlehetőségeit felélve a maga javára kapitalizálja a klíma- és ökológiai válságot. Úgy vélem, hogy ennek elkerülésére szükséges bevezetni a klímavészhelyzetet.

Mit várhatunk a klímavészhelyzettől?¹

Vajon a klímavészhelyzet a már-már társadalmi patológiaként működő klímaszorongásra adott egyfajta felületi kezelés? Tehát egyfajta retorikai fogás – ahogyan mondják –, vagy pedig magára a klímaválságra adható valódi globális és lokális reakció? Ezt még nem lehet tudni. Az azonban szerintem már most is biztosan állítható, hogy ha csupán „retorikai fogás”, akkor is nagyon sokat várhatunk tőle, hiszen minden eddiginél nagyobb figyelem középpontjába állíthatja a globális ökológiai és klímaválságot. Így vagy úgy, de a klímavészhelyzet biztosítja, hogy ne keressük a korábbi „normalitásokhoz” való visszatérés lehetőségeit, mert azok nincsenek, és az ebbéli erőfeszítéseinket inkább a válsághelyzettel előálló roppant katasztrófa enyhítésére használjuk fel.

Érzésem szerint ugyanakkor ennél jóval több lehetőség rejlik a klímavészhelyzetben. Régi (ugyanakkor korántsem veszélytelen) tradíció, hogy rendkívüli válságokra, kivételes állapotokra rendkívüli eszközökkel reagál egy közösség (Antal 2019). A Római Köztársaság szenátusa katonai vészhelyzet esetében kivételes, ám időben korlátozott (hat hónapra szóló) hatalommal rendelkező diktátort választott, akit ugyanakkor ellenőriztek a köztársasági hivatalok. A modern alkotmányos demokráciák is átvették ezt az ún. rendkívüli jogrend különféle megoldásainak formáját, amikor is valamilyen (természeti, politikai, háborús) válsághelyzetben a végrehajtó hatalom kap kivételes felhatalmazást időlegesen, szigorú elszámolással tartozva a törvényhozásnak. Az ökológiai és klímaválság mind a nemzetállamokra, mind a világ egészére leselkedő legnagyobb válsághelyzet. Ilyenformán nagyon is érthető az a logika, ahogyan a társadalmak a válsághelyzet egy újraértelmezett eszközéhez kívánnak nyúlni. A valódi kérdés az, hogy képesek vagyunk-e önmagunkat meghaladni, ugyanis a klímavészhelyzetet formálisan ugyanazon lokális vagy központi kormányzatok hirdetik ki, akik közvetlenül maguk is felelősek a klímaválságért, illetve közvetett módon erőtlenné bizonyultak a globális kapitalizmus szennyező erőinek meg regulálásában. Ha megvizsgáljuk az eddig kihirdetett klímavészhelyzeteket (akár a budapestit, akár az Európai Parlament által elfogadottat), azt látjuk, hogy azok nagyon fontos célokat és elvárásokat fogalmaznak meg a karbonsemlegesség, a párizsi megállapodásban meghatározott klímacélok, a közintézmények kibocsátásokkal kapcsolatos adatnyilvánossága, valamint az extrém időjárási körülményekre való felkészülés (és még nagyon sok fontos kérdés) kapcsán. Ezek természetesen

¹ Az írás ezen részéhez a következő szövegemet használtam fel: Antal (2020).

kulcsfontosságú kérdések a klímaválságra való politikai, társadalmi és gazdasági reagálás szempontjából, ugyanakkor egyelőre nem nagyon látjuk azt, hogy a klímavészhelyzet illeszkedik-e, és ha igen, miként a rendkívüli hatalomgyakorlás több évszázados tendenciáiba, vagyis van-e politikai és társadalmi akarat ahhoz, hogy létrejöjjön az első, klímaváltozásra reagáló rendkívüli jogrendtípus. Úgy vélem, ez még nyitott kérdés, és óriási a bizonytalanság mind a politikai döntéshozókban, mind a klímaaktivistákban. Túl sok idő azonban nincs, ugyanis ha valóban szeretnénk felhasználni a klímavészhelyzet kínálta lehetőségeket, ezeket a döntéseket hamar meg kell hozni. Valódi formabontó megoldás az lenne – és álláspontom szerint ez használna a legtöbbet a klímaválság hatásaival való küzdelemnek –, ha kihirdetnék a világtörténelemben először a nemzetállami kereteket meghaladó, akár az egész bolygóra kiterjedő, a jogrendszerek által elismert új rendkívüli állapot, vagyis a globális klímavészhelyzet.

Álláspontom szerint tehát a klímavészhelyzet nem más, mint a legszegényebbek és a klíma- és ökológiai válság által leginkább sújtott társadalmi csoportok egyetlen túlélési esélye, és bevezetése mindennél jobban jelzi, hogy a válság bináris kódja felülírja a részrendszerek korábbi logikáit, és olyan morális kényszerrel terheli meg generációinkat, amelyre eddig nem volt példa a világtörténelemben. A klíma- és ökológiai válság illetően kezelésének főszereplője a vészhelyzet keretében működő államhatalom. Egyetértek Bognár azon megállapításával, mely szerint régiókban „[a] környezeti értékek sikeres megjelenítése tehát a nyugati régióknál sokkal inkább ráutalt a hatalmi tényezőkre. Az alulról jövő kezdeményezések túl gyengék ezen értékek társadalmi érvényesítéshez, melyek csak akkor tudnak fontosabb részeivé válni a társadalmi kommunikációnak, ha a felülről szervezett hierarchia is elköteleződik mellette” (Bognár 2020: 32). Ahhoz tehát, hogy túléljük az előttünk álló globális kihívásokat, olyan államhatalmakra és politikai rendszerekre van szükség, amelyek nem szűk csoportok, hanem az adott társadalom túlélése érdekében hoznak meg rendkívüli intézkedéseket – mert csakis így adhatunk megfelelő választ a klíma- és ökológiai válság mindent felülíró bináris kódjára.

Hivatkozott irodalom

- Antal Attila (2014): *Ökopolitika, ideológia, baloldal. Egy baloldali környezetpolitika alapjai*. Budapest: L'Harmattan.
- Antal Attila (2019): *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Antal Attila (2020): Mi értelme (lehet) a klímavészhelyzetnek? *Másfél Fok* (2020. január 10.). Interneten: <https://masfelfok.hu/2020/01/10/mi-ertelme-lehet-a-klimaveszhelyzetnek/>.
- Bendell, Jem (2018): Mélyadaptáció: Útmutató az éghajlati tragédiához. *IFLAS Alkalmi Tanulmányok 2*. Interneten: <http://lifeworth.com/DeepAdaptation-hu.pdf>.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Lakoff, George (2002): *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think*. Chicago, Ill: University Of Chicago Press.
- Rogers, Heather (2013): *Green Gone Wrong. Dispatches from the Front Lines of Eco-Capitalism*. London: Verso.

Antal Attila

Koordinátor, Politikátörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhely (Budapest)

